

Čornejová, Michaela

Ke grafice bohemik X.-XII. století

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2005, vol. 54, iss. A53, pp. [137]-145

ISBN 80-210-3705-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101730>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MICHAELA ČORNEJOVÁ

KE GRAFICE BOHEMIK X.–XII. STOLETÍ

K nejstarším jazykovým památkám češtiny se vedle glos a přípisků řadí bohemika, tj. jednotlivá česká slova zapsaná v cizojazyčných textech, nejčastěji latinských listinách z 10. – 13. století. Protože do poloviny 13. století nemáme dochovány souvislé české texty, představují bohemika jazykový materiál, který poskytuje jedinečné informace o podobě češtiny v nejstarším období jejího vývoje (k pojmu Havránek, 1936, s. 21, Cuřín, 1985, s. 18–19, Pleskalová, 1999, s. 167). Na význam bohemik pro zkoumání české grafiky upozorňuje např. B. Havránek: „*bohemika (...) ukazují, jak se poznenáhlu připravoval grafický úzus český*“ (Havránek, 1936, s. 21). Pro grafický úzus prvních českých slov se užívá termínu *jednoduchý (primitivní) pravopis* a jeho typickým rysem je grafická mnohoznačnost vyplývající z nepoměru mezi počtem latinských grafémů a českých fonémů. Snahu o odstranění nejednoznačného záznamu představují kombinace nejčastěji dvou písmen pro vyjádření hlásek v latinské abecedě neexistujících, tzv. spřežky. Podoba a obligátnost jejich výskytu nebyly až do 13. století ustáleny a teprve ve 14. století se setkáváme s vyspělými grafickými systémy spřežkového pravopisu (Křístek, 1979, Lutterer, 1969, Pleskalová, 1998, s. 12–13).

První doklady spřežek jsou zprostředkovány nejstaršími záznamy českých propriálních bohemik, a sice antroponym a toponym. Právě analýze grafiky nejstarších dokladů českých místních jmen (dále MJ, toponym) se věnuje tato studie. Těžištěm výzkumu je způsob zápisu sykavek, neboť ten byl nejvíce rozkolísaný. Zajímavé závěry nabízí porovnání grafiky originálních listin a falz, resp. kopií. Pozornost bude věnována též grafické podobě slabikotvorných likvid r a l , kvalitě, pozici a vůbec přítomnosti jejich průvodního vokálu. Uvedené závěry doplní a upřesní dosavadní výzkum grafiky propriálních bohemik.

Materiálovým východiskem jsou toponymická (resp. oikonymická) bohemika v listinách z edice *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále CDB) z období 10. – 12. století, tedy z prvního svazku edice dovedeného do r. 1198. Pozornost je zaměřena pouze na listiny, které editor G. Friedrich označuje jako originály, popř. falza nebo kopie z 12. století. Chronologicky patří sice do zkoumaného období i několik listin ze začátku svazku druhého, jde však vesměs

o mladší falza z 13. a 14. stol. Tyto exempláře do výběru zahrnuty nejsou, neboť nelze spolehlivě určit, do jaké míry odrážejí mladší písarský úzus nebo chyby opisovače (Blok, 1990, s. 254). Výše uvedená kritéria splňuje přes padesát listin obsahujících necelých 900 toponymických bohemik, přičemž téměř všechny spadají do 12. století. Pro 11. století je k dispozici pouze jediný listinný originál (Listina litoměřické kapituly), z něhož je vyexcerpováno přes dvacet dokladů. Materiálově bohatší jsou falza vyhotovená v době mladší, než do které jsou kladena. Jejich účelem bylo detailní písemné zachycení majetků, jichž příslušná instituce – většinou klášter – nabyla dříve, a to zcela legálním způsobem.

Vývoji českého pravopisu se věnoval J. Gebauer ve svém zevrubném díle *Příspěvky k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské* z r. 1871. Pro nejstarší období vývoje češtiny vychází mimo jiné z propriálního materiálu edice *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, již začal vydávat K. J. Erben. Ve své *Historické mluvnici jazyka českého* (1894) Gebauer upozorňuje na nespolehlivost edice a nelze se proto divit jeho nedůvěře k bohemikálnímu materiálu Regest. Teprve mladší edice českého diplomatáře (viz seznam literatury) je díky pečlivé heuristické práci editorů spolehlivým zdrojem materiálu a v pozdějších diachronních jazykovědných pracích jsou už bohemika citována ve větší míře (Lamprecht, 1986, Komárek, 1958, ostatní slovanské jazyky viz Rospond, 1989, s. 135–136). Na slovenském materiálu se grafice nejstarších proprií věnuje J. Stanislav, ovšem pro 11. a 12. stol. má k dispozici pouze malý počet listin (Stanislav, 1967, s. 77–80).

Zajímavé závěry o grafice slovanských proprií v cizojazyčných textech vyslovili také E. Eichler a K. Hengst na materiálu starých lužickosrbských toponym jazykově a národnostně smíšeného území dnešního Německa. Propria zde byla hláskově substituována do němčiny, avšak mnohá z nich zachovávají původní slovanské znění a vykazují velké množství různých kombinací liter pro záznam sykavek (Eichler, 1992, s. 419–420). Podobná situace jazykově a národnostně smíšeného území se nabízí také např. v jižním Rakousku (Korutany), kde se můžeme rovněž setkat s mnoha oikonymy slovanského původu. Jejich nejstarší záznamy svědčí již o silném vlivu němčiny (Kranzmayer, 1956).

S grafickou analýzou úzce souvisí problematika rekonstrukce nejstarších proprií. Při formální rekonstrukci je zohledněn stav hláskosloví nejstaršího období vývoje češtiny, jak jej nastínil A. Lamprecht (1986), popř. M. Komárek (1958, 1982), a na antroponymickém materiálu aplikovala J. Pleskalová (1995, 1998).

Lexikálně-sémantická rekonstrukce je v některých dokladech problematická, zvláště není-li možné opřít se o soustavný popis slovo tvorby nejstarších českých toponym. Cennou pomůckou představují především materiálově bohatá lexikografická díla A. Profouse (1947–1957) a L. Hosáka – R. Šrámka (1970–1980), obecné principy tvoření MJ postihuje Šmilauerova *Soustava českých místních jmen* (1960) a teoretické pojednání sestavené pro potřeby slovanského onomastického atlasu (Eichler–Šrámek, 1988). Z pera J. Pleskalové (1998) pochází souhrnný popis slovo tvorby nejstarších českých antroponym. Tvoření toponym vykazuje některé specifické rysy např. v repertoáru toponymických sufixů (topoformantů), který je na rozdíl od antroponymických méně obsáhlý a slovo tvorná struktura oikonym je ve většině případů dobře zřetelná. Téměř ve všech případech se můžeme opřít o současnou podobu místních jmen, zatímco pokračování ve funkci novočeských osobních jmen nachází jen nemnoho staročeských antroponym.

Ve studii jsou východiskem tvary MJ získané excerpací vybraných listin, jež se v některých případech liší od dnešní oficiální podoby toponym: např. dnešní MJ *Přestavky* je k r. 1131 zapsáno jako *Pr'ěstavľ'čic'ich* (nominativ *Pr'ěstavľ'čic'ï*). Ve vývoji MJ docházelo k četným změnám vlivem pravidelného hláskového

vývoje nebo analogie, např. ke změně slovotvorného typu nebo přejmenování. Editoři CDB se nezabývají rekonstrukcí ani vysvětlením odlišností oproti mladším podobám MJ. Toponyma v listinách pouze lokalizují, tzn. ztotožní uvedený doklad s obcí či městem, které mu odpovídá v dnešních reáliích. Při uvádění údajů o identifikaci MJ vycházím z poznámek v edici CDB a z uvedených lexikografických děl, ponechávám stranou úvahy o případných jazykových změnách v mladším období. Vyloučena jsou bohemika, která nelze spolehlivě rekonstruovat.

Poznámka k citaci dokladů z pramenů: všechny toponymické doklady jsou citovány z prvního svazku CDB. Údaj v závorce se vztahuje k pravosti listiny (or. = originál, c.XII = kopie z 12. století, sp.XII = falzum z 12. století). Následuje číslo stránky v edici a rok vyhotovení listiny, popř. rok, do kterého se listina hlásí. Je připojeno i číslo listiny. Kurzívou je zachycen přepis a v závorce je uvedena dnešní lokalizace (dle editora CDB nebo dle Profouse, resp. Hosáka-Šrámka). U některých dokladů není jisté, ke kterému dnešnímu MJ se vztahují. Tyto případy jsou označeny otazníkem (?).

Zápis slabikotvorných likvid *r* a *l*

Hlásky *r* a *l* se až do 14. stol. vyslovovaly s průvodním (též svarabhaktickým) vokálem, o jehož přítomnosti svědčí i grafika nejstarších bohemik. Kvalita a pozice vokálu zvláště v nejstarší době je rozmanitá: objevují se grafémy *i*, *y*, *u*, méně *e*, a sice v pozici před likvidou i za ní. V některých případech vokál chybí (Komárek, 1982, s. 42, Lamprecht, 1986, s. 76).

Grafické podobě likvid a průvodního vokálu se na propriálním materiálu věnuje v již zmiňované monografii o pravopisu J. Gebauer. F. Bergmann (1921, s. 285–286) uvádí ve své studii doklady z prvních dvou svazků CDB – pouze ty měl ve své době k dispozici, zaměřuje se ale pouze na konsonantickou skupinu *črt/žrt* a pomíjí pozici likvidy v jiném hláskovém okolí. Vybrané příklady obsahuje monografie M. Komárka (1982, s. 42) a některá deapelatívní toponyma Hláskosloví A. Lamprechta (1986, s. 76).

Tabulky podávají kompletní přehled dokladů oikonym obsahujících *r* a *l*, přičemž jsou řazeny podle kvality průvodního vokálu a jeho postavení před, resp. za likvidou.

Nutno poznamenat, že pozornost je věnována pouze slabikotvorným likvidám zděděným z praslovanštiny, nikoli sekundárně vzniklým likvidám slabičným (v tzv. „pobočných slabikách“, k jejichž výstižné definici Komárek, 1982, s. 35).

r sonans

-i-		-e-	
-ir- (-oir-)	-ri- (-rri-)	-er-	-re-
<i>Dirsouicih</i> (or.) 118*1131; č.115 <i>Dřžov'ic'ich</i> (dn. Držovice)	<i>Drinouice</i> (sp. XII) 362*1046; č.382 <i>Dřnov'ic'e</i> (dn. Drnholec)	<i>Dernouicih</i> (or.) 119*1131; č.115 <i>Dřnov'ic'ich</i> (dn. Drnovice)	<i>Brenne</i> (sp.XII) 370*1073; č.386 <i>Břn'ě</i> (dn. Brno)
<i>Thirnow</i> (or.) 326*1197; č.358 <i>Třnov</i> (dn. Trnová)	<i>Hřibovici</i> (or.) 217*1169; č.246 <i>Hřbov'ic'i</i> (dn. Hřbovice)	<i>Pouerl</i> (or.) 282*1186; č.310 <i>Povřl</i> (dn. Povřly)	<i>Prenee</i> (or.) 56*1057; č.55 <i>Břné</i> (dn. Brná)

-i-	-e-		
-ir- (-oir-)	-ri- (-rri-)	-er-	-re-
Wirbcz/Wirbcsaz (sp.XII) 376*1088; č.387 <i>Vřbcas</i> (dn. Vrbčany)	Sobegribeh (or.) 122*1131; č.115 <i>Sob'égřb'iech</i> (dn. Soběhrby)	Tersaleh (or.) 120*1131; č.115 <i>Třšal'ech</i> (dn. Tršaly)	
Wirseucih/Wirseuc (c.XII) 113*1130; č.111 <i>Vřšev'ic'ích/Vřšev'ic'</i> (dn. Vršovice)	Scrisin (c.XII) 105*1100/07; č.100 <i>Skršřin</i> (dn. Skršřin)	Uelperdeh (or.) 118*1131; č.115 <i>V'el'přd'iech</i> (dn. Velprdy)	
Woirzan (or.) 295*1189; č.322 <i>Vřčan</i> (dn. Vrčany)	Trinouaz (sp.XII) 384*1088; č.387 <i>Třnovas</i> (dn. Trnovany)	Zerbcih (or.) 121*1131; č.115 <i>Sřbc'ich</i> (dn. Srbece)	
	Trinowa (or.) 267*1180/82; č.296 <i>Třnová</i> (dn. Trnová)		
	Zamřisc (or.) 121*1131; č.115 <i>Zámřsk</i> (dn. Zámřsky)		
	Velprideh (sp.XII) 360*1046; č.382 <i>V'el'přd'iech</i> (dn. Velprdy)		
	Velpridech (or.) 118*1131; č.115 <i>V'el'přd'iech</i> (dn. Velprdy)		
	Pourřilí (or.) 293*1188; č.320 <i>Povřl'í</i> (dn. Povřly)		

V jednom případě se objevuje v pozici průvodního vokálu *u*: **Purschitz** (or.) 76*1184/85, č.305 *Přřic'* (dn. Přřice). Doklady s likvidou bez průvodního vokálu:

Zoprche (sp.XII) 369*1073; č.305 *Sopřče* (dn. Sopřč)

Brnen (sp.XII) 361*1046; č.382, **Brnen** 239*1174; č.270 *Břnen* (dn. Brno)

Trnouaz (sp.XII) 384*1088; č.387 *Třnovas* (dn. Trnovany)

Wrsovicih, Wrsouicih (sp.XII) 377*1088; č.387 *Vřšov'ic'ích* (dn. Vršovice)

Wrscan (or.) 307*1192; č.336 *Vřčan* (dn. Vrčany)

Uzobrno (sp.XII) 370*1073; č.386 *Usobřno/Úsobřno* (dn. Úsobřno).

Doklady s hláskovou skupinou *čř/řř* + konsonant:

Cerninoue (or.) 123*1131; č.115 *Čern'ínov'ě* (dn. Černín)

Cernožicih (c.XII) 331*s.XII; č.364 *Černožic'ích* (dn. Černožice)

Cercine (or.) 121*1131; č.115 *Černčín'ě* (dn. Čerčín)

Cernovic (or.) 252*1178; č.287 *Černov'ic'* (dn. Černovice)

Cernicouicĭh (or.) 123*1131; č.115 Čern'kov'ic'ich (dn. Černíkovice)
Scernogat (or.) 311*1192/93; č.344 Černogat' (dn. Černá huť)
Crenuc (c.XII) 105*1100/07; č.100 Čr̃nuc' (dn. Černuc, resp. Černouček)
Desecripi (or.) 59*1057; č.55 D'iežčyp'ĭ (dn. Jíštěrpy).

ǰ sonans

V případě ǰ je nutno rozlišovat jeho pozici po retnici (měkké ǰ) a po jiných konsonantech, kde původní měkké ǰ sekundárně ztvrdlo a vyvíjelo se dále společně s původním tvrdým ǰ. Jeho střídnicí v nové češtině je slabika *lu* (Lamprecht, 1986, s. 76, Komárek, 1958, s. 49).

<i>měkké po retnicích</i>	<i>tvrdé a ztvrdlé</i>
<i>Pilzni</i> (c.XII) 113*1130; č.111 Pǰ'zn'ĭ (dn. Plzeň)	<i>Chulmisac</i> (or.) 252*1178; č.287 Chǰm-? (dn. Chlumeček?)
<i>Pilzen</i> (or.) 246*1177; č.280 Pǰ'z'eň	<i>Pacetulcech</i> (or.) 120*1131; č.115 Pacettc'iech (dn. Pacetluky)
<i>Pilzen</i> (or.) 282*1186; č.310 Pǰ'z'eň	<i>Dǰgonici</i> (or.) 120*1131; č.115 Dǰgon'ic'ĭ (dn. Dluhonice)
<i>Plizen</i> (or.) 244*1175; č.278 Pǰ'z'eň	<i>Na telmacoue</i> (or.) 120*1131; č.115 Na Tǰmačov'ě (dn. Tlumačov)
<i>Plizen</i> (or.) 247*1177; č.280 Pǰ'z'eň	
<i>Plyzen</i> (or.) 247*1177; č.280 Pǰ'z'eň	
<i>Pelzen</i> (or.) 282*1186; č.310 Pǰ'z'eň	
<i>Pelzenne</i> (or.) 196*1160; č.208 Pǰ'z'en'ě	
<i>Wilcecow/Wilzecow</i> (or.) 265*1180/82; č.296 Vǰ'čekov (dn. Vlkýš?)	
<i>Wlikoua</i> (sp.XII) 60*1046; č.382 Vǰ'kova (dn. Vlkava)	
<i>Prestauelcicĭh</i> (or.) 123*1131; č.115 Pr'ěstavǰ'čic'ich (dn. Přestavky)	

Ve dvou případech se objevuje ǰ bez průvodního vokálu: *Hlmecs* (or.) 55*1057; č.55 Chǰm'ec' (dn. Chlumeč), *Naklku* (sp.XII) 377*1088; č.387 Na kǰku (dn. Kluk).

Shrnutí

Z uvedených příkladů je zřejmé, že grafika sonant ve zkoumaném období není jednotná. Různé možnosti zápisu odrážejí doklady MJ *Plzeň*, kdy se průvodní vokály různé kvality a pozice objevují i v jedné listině, tudíž u jedné písařské ruky. Lze konstatovat, že převažuje záznam obou likvid s průvodním vokálem.

U *r* sonans je nejčastěji užito grafému *i* v pozici za likvidou. V jednom případě je slabikotvorná likvida kromě průvodního vokálu zdůrazněna zdvojením litery: *Pourrili* (dn. Povrly). Grafém *o* v dokladu *Woirzan* (dn. Vrčany) pravděpodobně taktéž představuje – spolu s *i* – opěrný vokál (Gebauer, 1871, s. 18). V dokladech s hláskovou skupinou *čr* + *konsonant* je zřetelná tendence k ustálení *čer* + *konsonant* už v první polovině 12. století, o čemž svědčí několik příkladů z listiny č. 115 k r. 1131. Až na jednu výjimku se jedná o toponyma odvozená od základu *črn-* „černý“, což vede k úvaze, že při zápisu mohla hrát určitou roli analogie. V bohemikách s *l* sonans rovněž převažuje vokál *i*. Pouhé čtyři doklady toponym s *l* svědčí o nejednotnosti úzu a žádný z nich neobsahuje střídnici *lu*, jejíž ustálení za *l* bývá datováno ke konci 13. století.

Variabilní zápis *r* a *l* sonans přetrvával i během 13. století a teprve v úzu staršího spřežkového pravopisu z počátku 14. století se objevuje pravidelnější podoba průvodního vokálu u likvid *yr*, *yl*.

Počátky spřežek u sykavek

Ke kombinování dvou (a více) grafémů vedla písaře snaha o co nejpřesnější zachycení podoby slova. Spřežky pro zápis hlásek neexistujících v latině se objevují nejdříve u propriálních bohemik, přičemž pro četnost jejich užívání jsou rozhodující různé faktory. Mezi nejdůležitější patří potřeba spolehlivé identifikace objektu či osoby a tedy nutnost co nejpřesnějšího zápisu. Určující byla též míra písářovy znalosti daného jazyka (Pleskalová, 1999, s. 171). První spřežky zachycují většinou tupé sykavky *č* a *š*, v jejichž označování panovala v jednoduchém pravopisu největší nejednotnost. Následující tabulky obsahují údaje o nejčastěji užívaných grafémech a spřežkách pro sykavky:

Hláška	Grafém	Příklady
<i>c</i>	<i>c</i> ; <i>z</i>	<i>Lagouicih</i> ; <i>Tinez</i>
<i>č</i>	<i>c</i>	<i>Glubocaz</i>
<i>s</i>	<i>z</i> ; <i>s</i>	<i>Ozicih</i> ; <i>Kostelec</i>
<i>š</i>	<i>s</i> ; <i>z</i>	<i>Olesnice</i> ; <i>Ozcicih</i>
<i>z</i>	<i>z</i> ; <i>s</i>	<i>Roztok</i> ; <i>Rostoki</i>
<i>ž</i>	<i>s</i> ; <i>z</i>	<i>Sitnicih</i> ; <i>Zatec</i>

Hláška	Nejčastější spřežka	Příklady
<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>Repcisci</i>
<i>č</i>	<i>ch</i> ; <i>cs</i>	<i>Liubichas</i> ; <i>Wirbesaz</i>
<i>s</i>	<i>ss</i>	<i>Zassadee</i>
<i>š</i>	<i>ss</i>	<i>Mocossin</i>

Při zápisu sykavek se užívalo už od 11. století také grafému *l* (tzv. dlouhé *s*). Edice CDB jej neodlišuje od litery *s*, a proto na tomto místě není možno vyslovit závěry o výskytu obou grafémů v bohemikách.

Uvedený stav odpovídá způsobu zápisu antroponym z téže doby (Pleskalová, 1999, s. 170). I pro ně platí, že ve 12. století převažuje úzus jednoduchých grafémů pro sykavky a spřežky představují pouze alternativní způsob zápisu. Například hláška *c* je zachycena spřežkou *cs* a grafémem *c* v poměru 1:25, hláška *š* potom *ss*:*s* v poměru 1:7. Poměr 1:2,5 pro *ch/cs*:*c* zaznamenávající hlásku *č* svědčí o skutečnosti, že se pro ni spřežek užívalo nejčastěji. Grafika hlásky

č vykazují také největší počet různých kombinací liter: vedle nejčastějšího *ch* a *cs* se setkáme také s *tz*, *sc*, *cz*, *sch*, *szh*, *sh*, *th*, *cc*. Digraf *ch* může kromě *č* vyjadřovat také hlásku *ch*, v této funkci však převažuje grafém *h*. Pro hlásky *z* a *ž* se v materiálu do 12. století žádné spřežky neobjevují a jejich grafika je velmi pravidelná. Pro *z* se užívá převážně grafém *z* a pro *ž* výhradně *s*, což je způsob shodný s pozdějším starším spřežkovým pravopisem. Ten v zásadě pro sykavky zavedl dosud známé spřežky, kromě *chz* pro hlásku *č*, která se v našem materiálu nevyskytuje a nesetkáme se s ní ani v antroponymech z období 11. – 13. století (Pleskalová, 1999, s. 170).

V listinách obsahujících větší množství bohemik lze vysledovat pravidelnost v zápisu hlásky *c* v některých pozicích. Téměř výlučně je do 12. století zachycena grafémem *c* v sufixech *-ici*, *-ice*, *-ec*: *Blagoticih* (dn. Blahotice), *Chaikovici* (dn. Čejkovice), *Gromnice*, *Bkouec*, *Camenci*, *Sedlec*, *Tinec*. Podobně hláška *s* v koncovce lokálu plurálu *-as* je v převážné většině dokladů vyjádřena grafémem *z*: *Bucouaz*, *Grusouaz*, *Oplocaz* (dn. Opločany), *Trinouaz* (dn. Trnovany). Topoformanty s konsonantem *c* patří v české onymii k nejrozšířenějším a lokálová koncovka *-as* obyvatelských místních jmen na *-any* v zápisech těchto toponym do 12. století převažuje (méně rozšířené jsou *-an*, *-ani*, *-ane*). Je zřejmé, že písaři reflektují oikonyma se stejným topoformantem, resp. s totožnou pádovou koncovkou, a tato skutečnost se projevuje i v jejich grafickém ztvárnění.

První spřežky v zápisech bohemik jsou doloženy už v 11. století. Písař v úvodu zmíněné zakládací listiny litoměřické kapituly k r. 1057 (č. 55 verze A) zaznamenal pomocí spřežky *cs* hlásku *c*, v jednom případě ji užil pro *č*. Až do poloviny 70. let následujícího století však v žádné originální listině nenalezneme více než jednu spřežku pro sykavku. Teprve od této doby je jejich výskyt hojnější a doklady vykazují značnou pestrost v kombinaci liter. Obecně platný grafický úzus však neexistoval a praxe jednotlivých skriptorií se lišila. Spřežky byly užívány nesystematicky, jejich podoba nebyla ustálena a výsledná grafika bohemik podléhala libovůli písaře. Ještě koncem 12. století se v listinách např. setkáme s jednoduchým grafémem pro *č*, i když je v této době už běžně značeno spřežkou.

Listinný materiál z období do 12. století sestává v převážné většině z originálních listin. Falz a kopií je pouze devět, mají ale oproti originálům jednu nespornou výhodu: zachycují totiž více MJ a umožňují tak dobře sledovat jejich grafiku. Ta je ve falzech a kopiích obecně daleko pravidelnější než v originálech. Zatímco ojedinělé pokusy spráhování liter typu *tz*, *sc*, *cz*, *sch*, *szh*, *sh* pro *č* se objevují výhradně v originálních listinách, ve falzech a kopiích nenalezneme pro hlásky *c*, *č* jiné spřežky než *cs* a *ch*. Obě sykavky bývají graficky rozlišeny a zřídka dochází k víceznačnosti spřežek: např. listina č. 111 k r. 1130 (c.XII) důsledně užívá pro *č* spřežku *cs* a pro *c* grafém *c*, listina č. 386 k r. 1073 (sp.XII) pro *č* spřežku *ch* a pro *c* grafém *c* v devíti z deseti příkladů. Opisovači a vyhotovatelé falz měli k dispozici starší záznamy či starší pravé listiny, z nichž návyky vsí interpolovali. Nebyly však zřejmě pouze mechanicky přepisovány, nýbrž do jisté míry přizpůsobeny novějšímu grafickému úzu.

Závěr

Je přínosné a zajímavé sledovat grafiku nejstarších toponymických bohemik nejen na pozadí časové osy, ale také ve vztahu k úzu písařů. Na praxi skriptoria a písáře záviselo, zda jsou bohemika zapsána pouze jednoduchými grafémy, nebo je-li v nich užito spřežek. První kombinace liter pro sykavky se v našem materiálu objevují už v polovině 11. století, avšak jejich podoba nebyla ještě během 12. století ustálena. Nejčastěji se spřežkami zaznamenávala hláska *č* (*ch*, *cs*), výlučně jednoduchým grafémem bývá zapisována hláska *ž*. Grafika v dokladech místních jmen některých častých toponymických typů vykazuje pravidelnost, k níž se písaři uchýlovali především při záznamu většího počtu toponym (*-ici*, *-ice*, *-ec*). Při porovnávání zápisu bohemik v originálních listinách a falzech, popř. kopiích, je zřejmá větší pravidelnost záznamu ve falzech a kopiích a častější význačnost spřežek v originálech.

V případě grafického vyjadřování *r* a *ʃ* sonans lze konstatovat převažující záznam obou likvid s průvodním vokálem, nejčastěji *i* v pozici za likvidou. Za konsonantickou skupinu *čr* + *konsonant* se už v první polovině 12. století ustaluje *čer* + *konsonant*.

LITERATURA

- BERGMANN, F. K chronologii některých staročeských zjevů mluvnických. Z bohemik Friedrichova CB I, II. *Listy filologické*, 48, 1921, s. 223–239.
- BERGMANN, F. O označené délce a pravopisných způsobech v českých jménech Friedrichova Codexu diplom. Boh. *Listy filologické*, 51, 1924, s. 110–125.
- BLOK, D. P. Der urkundliche Namenbeleg und seine Vorlage. In *Ortsname und Urkunde. Frühmittelalterliche Ortsnamenüberlieferung*. Heidelberg 1990, s. 254–265.
- CURÍN, F. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha 1985.
- EICHLER, E. Namenphilologische Betrachtungen zur Ortsnamenüberlieferung des neunten bis vierzehnten Jahrhunderts im deutsch-slavisches Berührungsggebiet. In *Philologie der ältesten Ortsnamenüberlieferung*. Heidelberg 1992, s. 417–428.
- EICHLER, E. Probleme der onomastischen Rekonstruktion als linguistisches Universale. In *Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative*. Uppsala 1988, s. 91 – 103.
- EICHLER, E. – ŠRÁMEK, R. *Strukturtypen der slawischen Ortsnamen/Strukturtypen slovanské oikonymie*. Leipzig 1988.
- FRIEDRICH, G. *O zakládací listině kapituly litoměřické*. Praha 1901.
- FRIEDRICH, G. (ed.) *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. I (805–1197), Pragae 1907. II (1198–1230), Pragae 1912.
- GEBAUER, J. *Příspevky k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské*. Praha 1871.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého*. I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1963. III/1, Tvarosloví – skloňování. 2. vyd. Praha 1960. III/2, Tvarosloví – časování. 2. vyd. Praha 1958.
- HAVRÁNEK, B. *Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha 1936.
- HENGST, K. Frühe Namenüberlieferung als Sprachkontaktzeugnis in Ostthüringen. In *Ortsname und Urkunde. Frühmittelalterliche Ortsnamenüberlieferung*. Heidelberg 1990, s. 236–259.
- HENGST, K. Methodologisches zur Relation zwischen Integrationsergebnis und Rekonstruktionssprozeß. In *Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative*. Uppsala 1988, s. 105–119.
- HOSÁK, L. – ŠRÁMEK, R. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. I, Praha 1970. II, Praha 1980.
- KOMÁREK, M. *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*. Praha 1982.

- KOMÁREK, M. *Historická mluvnice česká*. I, Hláskosloví. Praha 1958.
- KRANZMAYER, E. *Ortsnamenbuch von Kärnten*. I, Klagenfurt 1956. II, Klagenfurt 1958.
- KŘÍSTEK, V. Staročeské pravopisné systémy. In BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha 1979, s. 693–704.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.
- LUTTERER, I. K dvěma systémům spěškového pravopisu v češtině 14. století. *Slavica Pragensia*, 11, 1969, s. 73–77.
- MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957.
- PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno 1998.
- PLESKALOVÁ, J. K počátkům českého pravopisu. *Listy filologické*, 122, 1999, č. 3–4, s. 167–175.
- PLESKALOVÁ, J. Základní problémy rekonstrukce bohemik. *Acta onomastica*, 36, 1995, s. 202–206.
- PROFOUS, A. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*. I, Praha 1947. II, Praha 1949. III, Praha 1951. IV, Praha 1957.
- ROSPOND, S. *Slawische Namenkunde*. I, Die slawischen Ortsnamen. Heidelberg 1989.
- STANISLAV, J. *Dejiny slovenského jazyka*. I, Úvod a hláskoslovie. 3. vyd. Bratislava 1967.
- ŠMILAUER, V. *Osídlení Čech ve světle místních jmen*. Praha 1960.
- ŠMILAUER, V. Soustava českých místních jmen. In PROFOUS, A. – SVOBODA, J. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*. V, Praha 1960, s. 521–670.
- ŠRÁMEK, R. Zur Frage der Rekonstruktion in der Onomastik. *Onomastica Slavogermanica*, XI, Berlin 1976, s. 67–70.

ZU DER GRAPHIK VON BOHEMICA IM 10. – 12. JAHRHUNDERT

Die Abhandlung ist ein Beitrag zu den bisherigen Forschungen der Graphik der ältesten tschechischen Wörter, die in fremdsprachige Texte eingeschrieben worden sind, s.g. „Bohemica“. Auf dem toponymischen Material aus den lateinischen Urkunden des ersten Bandes der Edition *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* wird das Eindringen der ersten Digraphen für Zischlaute untersucht, vor allem *č* und *š*, und ebenso die Graphik der silbenbildenden Liquiden *r* und *l*. Die ältesten Digraphen erscheinen in der Mitte des 11. Jahrhunderts, erst seit der Mitte der 70. Jahren des 12. Jahrhunderts kam es zu deren häufigerem Gebrauch. Neben dem chronologischen Gesichtspunkt ist auch die Schreibart der einzelnen Schreiber zu berücksichtigen, so gibt es z. B. am Ende des 12. Jahrhunderts auch noch Urkunden ohne Digraphen für Zischlaute. Für den angeführten Zeitraum stellen die Digraphen eine alternative Schreibart dar, einfache Grapheme überwiegen. Die Graphik der Falsifikaten und Kopien weist eine größere Regelmäßigkeit und Eindeutigkeit als die originalen Urkunden auf. Die älteren Einträge wurden bei dem Abschreiben dem zeitlich jüngeren Stand angepasst. Im Falle der silbenbildenden Liquiden liegt im vorhandenen Material eine gewisse Schwankung vor. Meistens steht der Begleitvokal *i* hinter der Liquide. Für die konsonantische Gruppe *čr* + *Konsonant* wurde schon seit der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts *čer* + *Konsonant* verwendet.

Michaela Čornejová
 Ústav českého jazyka FF MU
 Arna Nováka 1
 602 00 Brno
 michaela.cornejova@email.cz

